

Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)

Hasan Kayalı

(çev. Türkan Yöney), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, 260 sayfa.¹

Osmanlı'nın son döneminin yakın tarihimizi oluşturmalarına rağmen bizim için en muammalı dönemlerden birisi olduğunu söylersek pek abartmış olmayız. Bu açıdan Kayalı'nın Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vurmuş olan Jön Türkler'in Arap vilayetlerinde güttükleri siyaseti ele alan çalışması ayrı bir önem kazanmaktadır. Müellifin de önsözde belirttiği gibi özellik'e Batı'da bu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'nın Arap eyaletleri hakkında araştırma yapanların "Osmanlı geçmişine dair belli bilgileri seçip çarpıtarak kullanmaları" ile elde ettikleri sonuçlar Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra kurulan devletlerin resmî tarihlerindeki milliyetçi ideolojik düşünceleri pekiştirmiştir (s. 4-5). Bu çalışmaların sonradan Orta Doğu bilim adamlarını da etkilediği görülür. Kayalı başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Bâbüal Evrak Odası olmak üzere Avrupa'nın belli başlı arşivlerinde çalışarak Osmanlı'nın son döneminde Arap eyaletlerinin durumuna ışık tutmaya çalışmıştır. Kayalı'nın çalışmasının başlıca tezi "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki belli başlı Müslüman gruplar arasında, siyasi milliyetçiliğin Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar tutarlı bir güç olmadığı" şeklindedir. Ona göre "tek tek milliyetçi ideolojilerin önemli bir bileşen olarak dine başvurmaları, Müslüman halkın birincil sadakat olarak milliyetçiliğe yönelmesini paradoksal biçimde engellemiş, böylelikle aslında milliyetçi akımların gücünü kırmıştır" (s. 13-14). Kayalı'nın bu noktada az da olsa kendisiyle çeliştiğini görüyoruz: Bir taraftan siyasi milliyetçiliğin I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar "tutarlı bir güç" olmadığını söylemekte, diğer yandan dine dayalı da olsa "Tek tek milliyetçi" ideolojilerin varlığından bahsetmektedir ki kanaatimize göre bu dönemde Arap âleminde (Mısır dahil) bir "milliyetçilik" ideolojisinden bahsetmek çok zor, hatta imkânsızdır. Bu dönemde özellikle Mısır'da İngiliz işgaline karşı ortaya çıkan "vatanperver hareket" (el-hareketü'l-vataniyye) sonradan "milliyetçilik" (nationalism) adı altında ele alınmıştır.

Kayalı eserinde o dönemle ilgili çalışmaların haklı olarak sorgular. Mesela 1908'de oluşturulan meclisteki temsil oranı hakkında yapılan çalışmalarla ilgili şu tespit ilginçtir: "Arapların eksik temsil edilmiş olmalarıyla meclis bileşimini ele alan bilimsel çalışmalardaki yaklaşımı, günümüzün siyasi gerçekleri ve kaygılarına eşlik eden anakronik kategoriler biçimlendirmiştir." İmparatorluk sonrasında ortaya çıkan devletlerde Osmanlı ayrımcılığı öne çıkarılmaktadır. Kayalı buna resmî Ürdün tarihinin

1 Kayalı'nın bu eseri Harvard Üniversitesi'nde 1988 yılında *Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of Ottoman Empire (1908-1918)* başlığı altında hazırladığı doktora çalışmasının yayıma hazırlanmış şeklidir.

Osmanlı İmparatorluğu içinde politik ya da idarî bir birim teşkil etmeyen Ürdün'den meclise sadece bir mebus alınmış olmasını Osmanlı ayrımcılığı olarak görmesini, geriye doğru muhakeme ve anakronik bölgesel-siyasal farklılaşmanın ne kadar güçlü olduğunun bir örneği olarak verir. Halbuki onun tespitlerine göre Araplar'ın ve Türkler'in meclisteki temsil edilme oranları iddia edildiğinin aksine nüfus dağılımına az çok te-kabül eder (s. 96-97).

Kayalı'nın çalışmasında tenkit ettiği diğer bir nokta da Antonious'un başını çektiği, sayıları hiç de az olmayan, bir grup araştırmacı tarafından Arap milliyetçiliği hareketlerinin çok erken bir dönemde başlatılmasıdır. Son zamanlarda yeniden gözden geçirilen bu konu hakkında farklı kanaatler ortaya konmaya başlanmıştır.² Bunları destekleyen Kayalı'ya göre I. Dünya Harbi öncesinde Araplar arasında var olduğu iddia edilen siyasi bir "Arap milliyetçiliği" hareketinden çok bir "Suriyecilik akımından söz etmek" daha doğrudur (s. 238). Kayalı savaş öncesi dönemdeki Türk ve Arap milliyetçiliği tartışmalarının siyasi çerçevesinin muğlaklığına dikkat çeker ve Araplar'ın Jön Türk döneminde Osmanlı sultanına bağlı olmayı ve İslâm imparatorluğunun ayrılmaz bir parçası olarak kalmayı tercih ettiklerini belirtir (s. 238).

Eser "Giriş" ve "Sonuç" bölümleri hariç altı bölümden oluşmaktadır. "Jön Türk Hareketinin Evriminde Araplar ve Arap vilâyetleri" başlıklı ilk bölümde (s. 18-58) müellif Tanzimat ve Abdülhamit dönemlerindeki idarî, sosyal ve siyasi yeniden yapılanmadan Araplar'ın ve Osmanlı idaresi altındaki Arap vilayetlerinin nasıl etkilendiğini inceler. Yaptığı tespitlere göre Arap kökenli bürokratların Tanzimat hareketinin lider kadrosu içinde yer alamamaları, onların daha sonra 1877-78 meclisinde hükümeti sert bir şekilde tenkit etmelerine ve eski devlet adamlarına muhalefet etmelerine sebep olmuştur (s. 24). Kayalı bu bölümde Hıristiyan bir bürokrat olan Halil Ganem gibi bazı Arap asıllıların Jön Türk hareketi içinde önemli mevkilere gelebilmelerine rağmen ayrı bir fraksiyon oluşturamadıklarını vurgular (s. 57).

"İkinci Meşrutiyet Deneyi" başlıklı ikinci bölümde (s. 59-90) ise 1908 devriminin başkente ve Arap vilayetlerine getirdiği yenilikler ele alınmaktadır. Kayalı II. Meşrutiyet'in ilanını Araplar'ın da diğer birçok grup gibi coşkuyla karşılamış olmasına rağmen devrimin üzerinden henüz bir buçuk yıl geçmeden bir "Arap" muhalefet partisi ortaya çıktığını ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif Araplar'ın sayısının hızla çoğalmaya başladığını söyler (s. 59). Ona göre İttihat ve Terakki, uzak Arap vilayetlerini daha sıkı denetlemeye başlamış, bununla birlikte, güvenilir personel sıkıntısına düşmüştür (s. 66). 1908'de açılan I. Meclis'te Arap mebuslar da yer almıştır. 31 Mart Vak'ası ise Şam hariç Arap vilayetlerinde önemli bir akis bulmamıştır (s. 82).

2 Arap Milliyetçiliği hakkında yapılan çalışmaların bir değerlendirmesi için bk. Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment", *The Origins of Arab Nationalism*, R. Khalidi (ed.), New York 1991.

“Muhalefet ve Araplar” başlıklı üçüncü bölümde (s. 91-128) Türkleştirme meselesi ve Arap vilayetlerindeki huzursuzluklar ele alınmaktadır. Yazarın bu bölümde vurguladığı konu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iddia edildiğinin aksine, Türk milliyetçisi kültürel ya da siyasi bir programın düzenlenip uygulandığına dair inandırıcı bir delilin olmamasıdır. Kayalı'ya göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin zorba tavrı, Türk-Arap ilişkilerinde huzursuzluk verici bir unsur olmuş, Araplar'ın politize olmasına ve Araplar'la Türkler'in etnik ve dilsel çizgilerde birbirlerine giderek daha fazla yabancılaşmalarına yol açmıştır (s. 97). Nitekim hükümet meclisteki Arap mebusların muhalefetine sebep olan ve o dönemde siyasi bunalıma yol açan bazı girişimlerde bulunmuştur: Bunlardan birincisi Irak'ta Lynch Biraderler adlı bir İngiliz denizcilik şirketine İngiltere'den borç alabilme umuduyla ticarî imtiyaz sunma teklifinden ibarettir (s. 111 vd.). İkincisi de bazı muhalefet milletvekillerinin İttihatçı hükümeti bir takım kredi anlaşmalarında Siyonistler'in etkisinde kalmak ve Yahudiler'e ekonomik imtiyazlar vermekle suçlamalarıdır (s. 115). Neticede Arap mebusları da bu mesele üzerinde durarak hükümeti Yahudiler'in toprak edinmelerine karşı daha etkin önlemler almaya çağırmışlardır (s. 116-117). Bu yıllarda Trablusgarp'ın yitirilmesi İttihat ve Terakki destekli hükümetin aralarında pek çok Arab'ın da bulunduğu güçlü bir örgütlü muhalefetle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur (s. 127).

“Adem-i Merkezîyetçi Muhalefet ve Yeni ‘Arap Siyaseti’” başlıklı dördüncü bölümde (s. 129-159) 1912-1913 yılları arasında Arap vilayetlerindeki islahat hareketleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun adem-i merkezîyetçi muhalefeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki siyasi rekabet ve Düvel-i Muazzama'nın Arap bölgelerinde giderek artan çıkarları incelenmiştir. Kayalı'ya göre Balkanlar'daki toprakların kaybedilmesiyle birlikte çok ırklı ve çok dinli bir imparatorluğun bir Türk-Arap çekirdeğe dönüşmesi neticesinde Arap islahatçı gruplar ağırlıklarını koyarak İttihat ve Terakki Cemiyeti politikalarını yeniden gözden geçirmek zorunda bırakmıştır. Buna göre İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arap vilayetlerindeki adem-i merkezîyetçilerin isteklerini yerine getirerek özerklik eğilimlerini söndürecek bir siyaset geliştirme yoluna gitmiştir (s. 129). 1913 yılının sonuna gelindiğinde ise İttihatçı hükümet, ideolojisinin temelini İslâm'ı koymuş ve bu siyasetiyle Osmanlı halifesine bağlılığı ön plana çıkaran Araplar'ın bu fikir etrafında toplanmalarını hedeflemiştir (s. 159).

“Bir Merkezîleşme Örneği: Jön Türk Yönetimi Altında Hicaz” başlıklı beşinci bölümde (s. 160-194) yazar 1908'de Mekke emiri olarak tayin edilen ve 1916 yılına kadar da bu görevde kalan Şerif Hüseyin ile merkezî hükümet arasındaki ilişkileri ele alır. Kayalı'ya göre Hicaz'ın ekonomik potansiyel bakımında önemsiz ve dinî sebeplerden dolayı da ayrıcalıklı bir statüsü olması açısından Jön Türkler burada doğrudan merkezî bir otorite tesis etmeye çalışmamakla birlikte stratejik ve dinî nedenlerden ötürü buranın da kısmî ve dolaylı bir merkezî denetim altında tutulması gerektiğini düşünüyordular. Bunun için Şerif Hüseyin'i onun aracılığından faydalanmak amacıyla desteklediler. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılmasından sonra ise Hüseyin güç arayışını 1916 yılında İngilizler'in Suriye ve Filistin'i işgal etmelerini kolaylaştıran ayaklanmaya dönüştürmüştü (s. 165).

“Savaş Yılları” başlıklı son bölümde (s. 195-232) Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte değişen politikalar ve Mekke emiri Şerif Hüseyin'in İngilizler'in bağımsız Arap devleti vaatlerine kanarak Arap isyanını başlatması ve bunun sonuçları irdelenmektedir. Kayalı'ya göre Hüseyin'in ayaklanması hem ülke hem de savaşın gidişatı açısından ciddi sonuçlar doğurmuştur. Ayaklanmanın ortaya çıkaracağı panik ve cep-hedekilerin moralinin bozulmasından korkan hükümet olayların boyutunu küçük göstermeye çalışmıştır. Hicaz dışındaki Araplar'ın çoğunluğu ise ayaklanmaya karşı çıkmaları bile kararsız kalmışlardır (s. 222). Cemal Paşa'nın Arap liderlerini -hükümetle uzlaşsın veya uzlaşmasın- hiç bir ayırım gözetmeksizin idam ettirmesi, Osmanlı ordusundaki Arap subayları radikalleştirmiş ve milliyetçi hedefler güden bir grup olmalarına neden olmuştur (s. 224). Bu noktada Kayalı'nın şu tespitlerinin de üzerinde düşünmek gerekmektedir: “Pek çoğu (Arap subayların-HG) Şerif Hüseyin'in tarafına geçmiş ve İngiltere-Şerif ortaklığına büyük destek vermişlerdi. Ancak Arap subaylar hükümet yanlısı ve bağımsızlık yanlısı olarak bölünmekle kalmamış... Şerif Hüseyin'in yanında yer alanların bazıları, sonuçta Osmanlı hükümetinden ayrılma çabalarına katılmak istememişlerdi.” Kayalı'nın çalışmasından, Osmanlı'nın 1918'de Mondros ateşkes anlaşmasıyla teslim olmasının ardından İstanbul'da yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümetinin Arap vilayetleri sorununu Arapların milli iradesiyle çözmeye söz vermesinin de etkisiyle Araplar'ın Türkler'le birlikte hareket etme duygularını tekrar gündeme getirdiğini (s. 229), 1919 yılında da Yunanlılar'ın Anadolu'ya çıkmalarından sonra Suriye ve Filistin'deki Araplar'ın gerek işgal korkusuyla gerekse topraklarının parçalanıp Siyonistler'e bir “ulusal yurt” olarak bağışlanacağı endişesiyle Türkiye'de başlatılan savunma hareketinin yanında yer almaya karar verdiklerini öğreniyoruz (s. 230). Kayalı Türkiye'de değişen politikaların Arap nüfusun yaşadığı topraklar hakkındaki tartışmalarda da kendisini gösterdiğini ve bu bölgelerin geleceği ile ilgili tartışmalara dönemin yöneticilerinin katılmayarak dikkatlerini Anadolu'yu kurtarma konusuna yoğunlaştırdıklarını, bunun da bir “reelpolitik” olduğunu belirtir (s. 231).

700. Kuruluş yıldönümünü kutladığımız Osmanlı'nın son dönemiyle ilgili araştırmaların 1980 ve 1990'lı yıllarda hız kazanması yakın tarihimiz açısından oldukça sevindiricidir. Bunlardan birisi olan Kayalı'nın çalışması Jön Türkler ve Araplar hakkında bugüne kadar genel geçer bir doğru olarak kabul edilen bir çok konu üzerinde yeniden düşünülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu açıdan Osmanlı'nın son dönemiyle ilgilenenlerin bu eseri mutlaka okumaları gerektiğini düşünüyorum.

Hilal Görgün